

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Η ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ μπορεί να σηματοδοτεί την απαρχή της πιο ειρηνικής περιόδου της ελληνικής ιστορίας, θέτει όμως και ένα ερώτημα σε όσους χρησιμοποιούν τον όρο για να αναφερθούν στο διάστημα από την πτώση της χούντας μέχρι την οικονομική κρίση. Είναι δυνατόν ένα γεγονός να καθορίζει μια μακρά περίοδο σχεδόν σαράντα ετών; Μήπως είναι καιρός να περάσουμε από τις απαρχές στις διάρκειες; Η επιμονή μας να χαρακτηρίζουμε μια ολόκληρη εποχή αναφερόμενοι σε ένα γεγονός που συνέβη στην αρχή της μαρτυρά κάποια αμηχανία στο να προσδιορίσουμε το στίγμα της και μια τάση να βολευτούμε με έναν όρο που πια δεν ανταποκρίνεται επαρκώς ως χαρακτηρισμός μιας ολόκληρης εποχής. Αν δούμε αυτή τη μακρά περίοδο από πολιτισμική και όχι από πολιτική σκοπιά, χρειαζόμαστε κάτι ευρύτερο για να τη χαρακτηρίσουμε. Και αυτό είναι οι ταυτότητες. Μετά την πτώση της χούντας συντελείται η μετατόπιση από την πολιτική στην κουλτούρα με μια ευρύτερη έννοια και για τούτο ο όρος «Μεταπολίτευση» δεν είναι ικανοποιητικός για μια πολιτισμική προσέγγιση της περιόδου και τη θεώρησή της ως εποχής ταυτοτήτων. Η έντονη πολιτικοποίηση των πρώτων χρόνων της Μεταπολίτευσης δίνει σταδιακά τη θέση της στην έμφαση σε θέματα ταυτότητας και η άρνηση της εθνοφοροσύνης στον προβληματισμό γύρω από την έννοια της ελληνικότητας ή της ρωμισσύνης. Στις ταυτότητες φαίνεται να συμπυκνώνονται τα ποικίλα διακυβεύματα μετά το 1974 και σε αυτές παραπέμπουν μια σειρά κοινωνικών και πολιτισμικών εξελίξεων. Μια τέτοια θεώρηση συνάδει και με τις διεθνείς τάσεις και την επικράτηση της πολιτικής της ταυτότητας (identity politics).

Το έθνος αρχίζει να αντιμετωπίζεται και ως αισθητικό αντικείμενο, ενώ η διαμόρφωση της ελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας συνδέθηκε περισσότερο από κάθε άλλη φορά με τη Γενιά του '30. Ας λάβουμε υπόψη ότι τα δοκίμια, τα ημερολόγια και η αλληλογραφία των κυριότερων εκπροσώπων της δημοσιεύτηκαν σε συγκεντρωτικούς τόμους κυρίως μετά το 1974 και έτσι η συζήτηση δεν περιορίστηκε μόνο στα λογοτεχνικά κείμενα αλλά επεκτάθηκε και στις ιδέες τους και τη σχέση της Ελλάδας με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Επομένως, η προοπτική της εισόδου στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και οι διχογνωμίες σχετικά με την ένταξη προκάλεσαν εκτός των άλλων και συζητήσεις ταυτότητας. Το «ανήκομεν εις την Δύσιν» του Καραμανλή δεν είναι μόνο μια πολιτική δήλωση αλλά και δήλωση πολιτισμικής ταυτότητας. Το ίδιο και το σλόγκαν του Παπανδρέου «η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες». Αυτός ο αρχικός προβληματισμός περί ταυτότητας και ελληνικότητας συμπληρώθηκε από τη δεκαετία του 1990 με έναν ευρύτερο προβληματισμό τον οποίο προκάλεσαν το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, η μετανάστευση και η παγκοσμιοποίηση. Ανακαλύπτονται οι μειονότητες και αναδεικνύονται οι έμφυλες ταυτότητες, προβάλλονται τα λογοτεχνικά κείμενα περί ετερότητας και η σύνδεση της γλώσσας με την ταυτότητα, ενώ επανέρχεται η πολιτισμική διάσταση της Ορθοδοξίας και η σχέση με τα Βαλκάνια. Ας μην ξεχνούμε ότι η ανάδειξη και η υπέρβαση των πολιτισμικών στερεοτύπων για την Ελλάδα είναι ένα μεταδικτατορικό φαινόμενο, όταν αρχίζουν να απασχολούν ιδιαίτερα το λεγόμενο national (re)branding και η υπέρβαση των δυτικών στερεοτύπων σχετικά με τη νεότερη Ελλάδα. Η παράδοξη συνύπαρξη αφενός της ανερχόμενης ετερότητας και αφετέρου της ανασφάλειας λόγω της παγκοσμιοποίησης οδήγησε σε αναζητήσεις ταυτότητας και σε συζητήσεις περί ελληνικότητας, που δεν είναι τίποτε άλλο παρά αναζήτηση ασφάλειας. Στη Μεταπολίτευση συνυπάρχει η αυτοπεποίθηση της πολιτικής σταθερότητας και της ανόδου του βιοτικού επιπέδου με την πολιτισμική ανασφάλεια του ευάλωτου έθνους, και αυτή η αμφίροπη συνθήκη παράγει ταυτοτική αβεβαιότητα. Για όλους αυτούς τους λόγους θα πρότεινα η περίοδος από τη χούντα στην κρίση να χαρακτηριστεί ως «εποχή των ταυτοτήτων» και όχι απλώς «Μεταπολίτευση». Η ταυτότητα είναι αυτή που ενώνει τις δύο περιόδους της Μεταπολίτευσης. Μέχρι το 1990 κυριαρχεί η κρίση ταυτό-

τητας λόγω Ευρώπης και μετά λόγω παγκοσμιοποίησης και μετανάστευσης, αλλά και στις δύο περιόδους το ζήτημα της ελληνικότητας και της υπέρβασης των στερεοτύπων είναι πάντα ζωντανό, με τα σχετικά άρθρα και τις μελέτες να πληθαίνουν.

Υπάρχει όμως και μια ακόμη διάσταση. Η κακοποίηση της ιστορίας και του πατριωτισμού από τη χούντα είχε ως αποτέλεσμα η χώρα να ζει και να συζητά συνεχώς το παρελθόν. Αρχικά ως αντίδραση προς αυτή την κακοποίηση καλλιεργείται στη Μεταπολίτευση η κριτική, ειρωνική και εναλλακτική στάση απέναντι στο παρελθόν, που φέρνει ορισμένους ιστορικούς και αρχαιολόγους σε αντίθεση προς το ευρύτερο κοινό. Η διεκδίκηση της αρχαιότητας, λόγω του Μακεδονικού και των γλυπτών του Παρθενώνα, αποκτά διεθνείς διαστάσεις, ενώ η αμφιλεγόμενη και ταραγμένη δεκαετία του 1940 έρχεται όχι μόνο στο προσκήνιο των ιστορικών συζητήσεων αλλά και στο έργο συγγραφέων και κινηματογραφιστών. Ο Εμφύλιος επιβιώνει και αναβιώνει ακόμη σε πολλά επίπεδα, ενώ τα βιβλία για την κριτική θεώρηση του παρελθόντος αλλά και του ρόλου επιστημών όπως η αρχαιολογία αυξάνονται ιδιαίτερα στον 21ο αιώνα. Η διάσταση κοινού και διανοουμένων ή ιστορικών σε θέματα δημόσιας ιστορίας, ιστορικής μνήμης ή διαχείρισης της αρχαιότητας χαρακτηρίζει όλη την περίοδο, και θα έλεγα περισσότερο από κάθε άλλη, και οδηγεί στην πληθυντική χρήση της λέξης «κοινό». Δεν υπάρχει πια ένα εθνικό κοινό που τραγουδάει τους ποιητές του αλλά διαφορετικά ακροατήρια ή κοινότητες αναγνωστών, ένδειξη της αυξανόμενης διαφορετικότητας και του πλουραλισμού. Η ετερογένεια των κοινών όξυνε και την αντίθεση ανάμεσα σε μια ελιτίστικη και μια πιο λαϊκίζουσα κουλτούρα, όξυνση που οφείλεται στο γεγονός ότι η πρώτη άρχισε να αισθάνεται απειλημένη από τη δεύτερη, την κουλτούρα των ευπαλίων.

Η Μεταπολίτευση έχει ιδωθεί ως πολιτική στροφή (political turn) αλλά ήταν και πολιτισμική στροφή (cultural turn) που συνεπάγεται μια διαδικασία αναστοχασμού, επανεξέτασης και αποδέσμευσης των ταυτοτήτων από κομματικές εξαρτήσεις (βλ. τις κινήσεις των γυναικών στη δεκαετία του 1980). Ενώ η πολιτική στροφή συνεπάγεται μια κίνηση από τα πάνω προς τα κάτω, η πολιτισμική στροφή προϋποθέτει την αντίστροφη κίνηση και οδηγεί στη διαφορετικότητα (ή, αν μου επιτρέπεται ο νεολογισμός, διαφορο-ποικιλό-

τητα [diversity]). Νομίζω ότι η έννοια αυτή είναι το κλειδί για να δούμε την εξέλιξη των πραγμάτων την περίοδο της Μεταπολίτευσης, καθώς η ελληνική κοινωνία προχωράει σταδιακά από την πολιτισμική ομογενοποίηση (επιδίωξη του ελληνικού κράτους από τον 19ο αιώνα) στην αναγνώριση της πολιτισμικής διαφοράς. Παλαιότερα τα ερμηνευτικά κλειδιά για την ελληνική κοινωνία ήταν η «εξάρτηση», η «υποανάπτυξη» και ο «εκσυγχρονισμός» (modernization), με τη θεωρία της «εξάρτησης» να κυριαρχεί στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και τις αρχές αυτής του 1980 και η θεωρία του εκσυγχρονισμού από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και μετά. Ο εκσυγχρονισμός προϋποθέτει τη σύγκριση με τον «ανεπτυγμένο» κόσμο, με αποτέλεσμα η πορεία της ελληνικής κοινωνίας να παρουσιάζεται ως μια σειρά παρεκκλίσεων ή απουσιών. Η χώρα αντιπαράθεται σε ένα δυτικό μοντέλο και εμφανίζεται να υστερεί ή απλώς να αποκλίνει.

Την ερμηνευτική της «υστέρησης» και της «απουσίας» πιστεύω ότι θα μπορούσε να την αντικαταστήσει η ερμηνευτική της ετερογένειας: κατά πόσο η ελληνική κοινωνία από την τάση για πολιτισμική ομογενοποίηση περνά σταδιακά, στα χρόνια της Μεταπολίτευσης, στην αναγνώριση της διαφοράς, στην αναγνώριση δηλαδή διαφορετικών παρελθόντων (οθωμανικό, βαλκανικό), μειονοτήτων, έμφυλων και διασπορικών ταυτοτήτων, κειμένων, γλωσσικών ζητημάτων, μέσω της πολυφωνίας των ΜΜΕ, της εκδοτικής έκρηξης ή του τριπλασιασμού του αριθμού των πανεπιστημίων. Ακόμη και στον πολιτισμικό τομέα γίνεται ίσως πιο διακριτή η διαφορά Αριστεράς και Δεξιάς (π.χ. ρόλος της Εκκλησίας, μειονότητες, δικαιώματα, αριστεία στην εκπαίδευση κ.λπ.). Οι αυξανόμενες αναφορές σε «κουλτούρα» ή «κουλτούρες» της Μεταπολίτευσης δεν συνιστούν απλώς ένδειξη μιας προσπάθειας πολιτισμικής προσέγγισης αλλά και κάποιας αμηχανίας ως προς τον πολιτικό προσδιορισμό της με τον κατακερματισμό της σε φάσεις ανάλογα με τις πολιτικές εξελίξεις.

Η Μεταπολίτευση δεν ήταν μόνο εποχή ταυτοτήτων αλλά και αντιφάσεων, χαρακτηριστικό που εξηγεί την αναντιστοιχία ανάμεσα στις ταυτότητες των κομμάτων και τις πολιτικές που ακολούθησαν ή το πώς συνυπάρχει η θεώρησή της ως success story με το μπεστ σέλερ της *Η δυστυχία του να είσαι Έλληνας*. Πολλά πανεπιστήμια ιδρύθηκαν ή αναπτύχθηκαν μετά το 1974, ιδιαίτερα στην περιφέρεια, δίχως η ποιότητα της εκπαίδευσης να κάνει τα αναμενόμενα

άλματα. Ακόμη και η αριθμητική έκρηξη στα ΜΜΕ δεν συνοδεύτηκε από αντίστοιχη ποιοτική άνοδο. Η εκκοσμίκευση των θεσμών επίσης μπορεί να κατήγαγε κάποιες νίκες μετά τη χούντα αλλά και η δημόσια αντίσταση της Εκκλησίας ήταν και αυτή σθεναρή και κραυγαλέα. Αρκετοί υποστηρικτές της δημοτικής αντιστάθηκαν στην καθιέρωση του μονοτονικού και εξακολουθούν να αντιστέκονται σαράντα χρόνια μετά. Το βιοτικό επίπεδο των Ελλήνων μπορεί να αναβαθμίστηκε σημαντικά, ωστόσο οι επαγγελματικές προοπτικές των νέων δεν φαίνεται να γνώρισαν ανάλογη βελτίωση. Η αστικοποίηση και η πολιτισμική ομογενοποίηση έκλεισαν τον κύκλο τους στα μέσα της δεκαετίας του 1970, καθώς ατόνησε η αναζήτηση καλύτερης τύχης και πολιτικής ανωνυμίας στην πόλη λόγω της ανεργίας ή της ερήμωσης της υπαίθρου μετά τις πολεμικές καταστροφές και τις συνακόλουθες πολιτικές διώξεις. Η αντίθεση όμως κέντρου και περιφέρειας στη Μεταπολίτευση δεν αμβλύθηκε, παρά τις επίμονες αναφορές στην προσδοκώμενη περιφερειακή αποκέντρωση και την επιστροφή στην εντοπιότητα. Καμία χώρα στην ΕΕ δεν διατηρεί το προνόμιο της συγκέντρωσης του ενός τρίτου του συνολικού πληθυσμού της στην πρωτεύουσά της. Γενικά, στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης έχουμε ποσοτικές εκρήξεις και ραγδαίους ρυθμούς αλλαγής χωρίς ουσιαστικές ποιοτικές βελτιώσεις, διαπίστωση που, αν ισχύει, μας καλεί να δούμε από ένα άλλο πρίσμα την περίοδο από τη χούντα στην κρίση.

Το βιβλίο γράφτηκε έχοντας κατά νου πρωτίστως ένα διεθνές κοινό και προσπαθώντας να αξιοποιήσει συνθετικά τόσο την ελληνική όσο και την αγγλόφωνη βιβλιογραφία, δεδομένου ότι ο αριθμός των βιβλίων και των άρθρων που έχουν κυκλοφορήσει στα αγγλικά για την περίοδο της Μεταπολίτευσης και της κρίσης είναι εντυπωσιακός. Λείπει όμως, ακόμη και στα ελληνικά, μια πολιτισμική θεώρηση της περιόδου, και με αυτό το σκεπτικό το βιβλίο συνιστά ένα είδος πολιτισμικής ιστορίας της Μεταπολίτευσης, τοποθετώντας το υλικό του σε ένα ερμηνευτικό πλαίσιο, χωρίς όμως να έχει αξιώσεις συνολικής κάλυψης του πολιτισμικού γίγνεσθαι της εποχής. Στόχος του είναι να καταγράψει τις μεταβάσεις της ελληνικής κοινωνίας στα χρόνια της Μεταπολίτευσης και τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος από την πολιτική στην κουλτούρα, που νοείται πλέον περισσότερο ανθρωπολογικά και βιοπολιτικά παρά ουμανιστικά. Για τον λόγο

αυτό προτιμήθηκε για την ελληνική έκδοση ο υπότιτλος «Η κουλτούρα της Μεταπολίτευσης», χωρίς αυτή η προτίμηση να αναιρεί τον αγγλικό της υπότιτλο και τις τρεις έννοιές του: εκσυγχρονισμός / modernization (επιδίωξη), μετάβαση / transition (διαδικασία), διαφορετικότητα / diversity (έκβαση).

Δημήτρης Τζιόβας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Από τη χούντα στην κρίση

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ που ακολουθεί την πτώση της στρατιωτικής δικτατορίας το 1974 θα μπορούσε να θεωρηθεί περίοδος εδραίωσης και προαγωγής της δημοκρατίας και έχει περιγραφεί ως η «ελβετική φάση» της ελληνικής ιστορίας. Γνωστή με τον όρο «Μεταπολίτευση», που αναφέρεται τόσο στη μετάβαση από τη δικτατορία στη δημοκρατία όσο και στη μετέπειτα περίοδο (χωρίς όμως να υπάρχει ομοφωνία για τη διάρκειά της), άλλαξε το πολιτικό σκηνικό της Ελλάδας και οδήγησε στη μεγαλύτερη χρονικά περίοδο ειρήνης και ευημερίας της χώρας.¹ Συνέβαλε, επίσης, στη συμφιλίωση των αντίπαλων πολιτικών ομάδων στην ελληνική κοινωνία με τη νομιμοποίηση του κομμουνιστικού κόμματος (ΚΚΕ) και την επιστροφή των πολιτικών προσφύγων, ενώ προετοίμασε το έδαφος για τη συναίνεση στην κατάργηση της μοναρχίας (1974), στο γλωσσικό ζήτημα (1976) και στην ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα (1981). Εγκαινιάστηκε τότε μια περίοδος υψηλών προσδοκιών, δυναμισμού και κινητικότητας και η Ελλάδα σταδιακά μετατράπηκε σε μια πιο ανεκτική κοινωνία. Η αποκατάσταση της δημοκρατίας αμφισβήτησε το μετεμφυλιακό ιδεολογικό status quo, αντικαθιστώντας τον αντικομμουνισμό με τον αντιφασισμό ως θεμελιακό μύθο της χώρας, το

1. Κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980, η λέξη «Μεταπολίτευση» αναφερόταν κυρίως στην αλλαγή του καθεστώτος το 1974, αλλά από το 1989 η σημασία της διευρύνθηκε για να καλύψει μια ευρύτερη περίοδο (Καλλιβρετάκης 2017: 215). Μερικοί αναφέρονται στη μεταδικτατορική περίοδο ως «Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία».

έθνος με τον λαό, την εθνικοφροσύνη με την ελληνικότητα/ρωμιούση και με την προώθηση των δημοκρατικών αξιών.

Αν και η Μεταπολίτευση αντιμετωπίζεται κυρίως ως πολιτικό γεγονός ή σημείο καμπής, ωστόσο δεν χρειαζόμαστε ένα ακόμη βιβλίο για τα πολιτικά της δρώμενα. Η έμφαση σε αυτά έχει επισκιαστεί την πολιτισμική δυναμική της περιόδου και ως εκ τούτου ο βασικός στόχος του ανά χειράς βιβλίου είναι να διερευνήσει τον ζωτικής σημασίας ρόλο της κουλτούρας στη διαμόρφωση της μεταδικτατορικής εποχής. Εάν η Μεταπολίτευση μπορεί να περιγραφεί με πολιτικούς όρους ως περίοδος εκδημοκρατισμού και συμφιλίωσης, με πολιτισμικούς όρους μπορεί να οριστεί ως περίοδος ταυτοτήτων, αφού, όπως συζητείται σε αυτή τη μελέτη, τα κύρια διακυβεύματά της (εξευρωπαϊσμός, διαμφισβητούμενα παρελθόντα, θρησκεία, μετανάστευση, γλώσσα και φύλο) συγκλίνουν από διαφορετικά μονοπάτια στην έννοια της ταυτότητας ως κοινού παρονομαστή. Και τούτο ενισχύει τον ισχυρισμό ότι η κουλτούρα πάντα προηγούνταν των πολιτικών ή θεσμικών πρωτοβουλιών για την αποκατάσταση ή την προώθηση του διαφορετικού, του περιθωριακού ή του αποσιωπημένου σε ποικίλα πολιτισμικά πεδία και μορφές τέχνης.

Πώς θα μπορούσαμε, λοιπόν, να ορίσουμε ή να προσδιορίσουμε χρονικά τη Μεταπολίτευση; Πότε τελειώνει; Είναι χρήσιμος όρος; Αυτά τα ερωτήματα έχουν συζητηθεί επί σειρά ετών και, ενώ ο όρος καθαυτός χαρακτηρίζεται από ασάφεια, υπάρχουν δύο βασικές προσεγγίσεις: η πολιτικο-ιστορική, η οποία τείνει να επικεντρώνεται στη σκιαγράφηση των διαφόρων φάσεων της περιόδου ή στις εικασίες περί του τέλους της, και η αξιολογική, η οποία είναι αναδρομική και αθροιστική στην αποτίμηση της περιόδου στο σύνολό της. Στο βιβλίο του *Η Μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009*, ο Γιάννης Βούλγαρης αναφέρεται σε μία παλαιότερη δική του διάκριση της περιόδου σε δύο φάσεις: 1974-1989 (η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης) και 1990-2009 (η Ελλάδα της παγκοσμιοποίησης) (2013: 13 και 2008: 15).² Αυτός ο χρονικός διαχωρισμός προκαλεί ίσως κάποια σύγχυση,

2. Και ο Δημοσθένης Κούρτοβικ υιοθετεί μια ανάλογη διάκριση της Μεταπολίτευσης σε δύο υποπεριόδους (2021: 14), ενώ ο Χριστόφορος Βερναρδάκης πρότεινε μια άλλη περιοδολόγηση: μια πρώιμη περίοδο (1974-1981), μια ενδιάμεση (1981-1996) και μια μεταγενέστερη Μεταπολίτευση (1996-2010) (2011: cxi).

γιατί ο όρος *Μεταπολίτευση* χρησιμοποιείται αρχικά για μια μικρότερη και κατόπιν για μια μεγαλύτερη χρονική περίοδο, ωστόσο αντανακλά την ευρέως διαδεδομένη αβεβαιότητα σχετικά με τη λήξη της. Όπως συμβαίνει και με τη μεταπολεμική περίοδο, οι περισσότεροι ιστορικοί τείνουν να προσδιορίζουν την αρχή αλλά όχι το τέλος της εποχής, ενώ εκκλήσεις του τύπου «Να τελειώνουμε με τη Μεταπολίτευση» εκφράζουν την επιθυμία για ένα τέλος. Αξίζει να σημειωθεί πως παρόμοιες δηλώσεις έχουν γίνει από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, ενώ αργότερα κάποιοι ιστορικοί θέλησαν να προσδιορίσουν το 1989 ως το τέλος της, με το επιχείρημα της ανόδου του ατομικισμού και της υποχώρησης του πολιτικού ως κοινωνικού ιδεώδους (Βόγλης 2011). Άλλοι, τέλος, είδαν την αρχή της οικονομικής κρίσης να σηματοδοτεί οριστικά το τέλος της Μεταπολίτευσης (Pappas 2014) και το κατώφλι του 21ου αιώνα (Λιάκος 2014: 13-14).

Η Μεταπολίτευση μπορεί να έχει ιδωθεί ως ρήξη με το παρελθόν ή ως μια νέα εποχή, ωστόσο εκείνο που γιορτάζεται κάθε χρόνο στις 24 Ιουλίου δεν είναι μια νέα αρχή αλλά ένα είδος συνέχειας: η αποκατάσταση της δημοκρατίας μετά το διάλειμμα της δικτατορίας και η επιστροφή στην εξουσία των πολιτικών της δεκαετίας του 1960. Η νοσταλγία για παλιότερες, καλύτερες εποχές ή η φαντασίωση της αποκατάστασης μιας πλαστής ευημερίας μπορούν επίσης να εντοπιστούν σε ορισμένες συζητήσεις σχετικά με την κρίση. Αν και υπήρξε ακόμα και συζήτηση για μια «δεύτερη Μεταπολίτευση» (Πρετεντέρης 1996) και ενίοτε προσκολλάται στον όρο ο χαρακτηρισμός «αέναη», σηματοδοτώντας μια διαρκή επιθυμία για ένα συμβολικό νέο ξεκίνημα, η κρίση φαίνεται να έβαλε οριστικό τέλος στη Μεταπολίτευση. Ωστόσο, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως μια περίοδος φτάνει στο τέλος της όταν αρχίζει να αποτελεί αντι-

Ο Ν. Κ. Αλιβιζάτος (2015) ξεχωρίζει δύο περιόδους της Μεταπολίτευσης με δημιουργικές προοπτικές (1974-1977 και 1996-2000), ενώ αξιολογεί τις άλλες περιόδους ως αδρανείς ή ακόμα και οπισθοδρομικές. Η ένταξη στην ευρωζώνη (1 Ιανουαρίου 2002) έχει επίσης θεωρηθεί ως άλλο ένα σημείο καμπής στην ιστορία της Μεταπολίτευσης, ενώ τα δύο δημοψηφίσματα, του Δεκεμβρίου του 1974 (σχετικά με την αποκατάσταση ή την κατάργηση της μοναρχίας) και του Ιουλίου του 2015, έχουν προταθεί ως πιθανά χρονικά όρια της περιόδου (Αυγερίδης, Γαζή & Κορνέτης 2015: 16).

κείμενο αναστοχασμού ή αρχίζουμε να κάνουμε εικασίες για τη λήξη της. Σε αυτή την περίπτωση, πάντως, η περίοδος αναστοχασμού ήταν μάλλον μακρά, παραπέμποντας σε μια διαδικασία μακράς διάρκειας (*longue durée*) ή, για μερικούς, σ' ένα ατελείωτο hangover.

Από τη μια, η Μεταπολίτευση εγκωμιάζεται ως περίοδος ευημερίας, εκδημοκρατισμού, ειρήνης και βελτιωμένης πρόσβασης στην υγεία και την εκπαίδευση· από την άλλη, επικρίνεται για πελαταικές σχέσεις, αποτυχία εκσυγχρονισμού, διόγκωση του κρατικού μηχανισμού, διαφθορά και πολιτική βία (Καλύβας 2016: 56, 60). Η κρίση ενίσχυσε αυτή τη διττή αντίληψη για τη μετά το 1974 περίοδο, ως επιτυχία και αποτυχία, ως πρόοδο και οπισθοδρόμηση. Μολονότι κριτικές αποτιμήσεις είχαν διατυπωθεί και παλαιότερα, με τη δεκαετία του 1980 να περιγράφεται ως χαμένη ή λαϊκιστική δεκαετία (Clogg 1993· πρβλ. Βαμβακάς & Παναγιωτόπουλος 2014), η κρίση ενθάρρυνε την επανεξέταση και αναδρομική κριτική της μεταδικτατορικής μετάβασης στη δημοκρατία (Zestanakis 2016). Για παράδειγμα, έδωσε το ερέθισμα σε πολλούς σχολιαστές να θεωρήσουν τις πρόσφατες δυσκολίες ως αποτέλεσμα προηγούμενων αποτυχιών και τον «λαϊκισμό ως το πιο σημαντικό κεφάλαιο στην “αυτοβιογραφία” της Μεταπολίτευσης στην Ελλάδα» (Pappas 2014: 8-9). Η μετά το 1974 ιστορία της χώρας έχει μετατραπεί σε ερμηνευτικό πλαίσιο και συχνά επικρίνεται για το προβληματικό παρόν και για το αβέβαιο μέλλον (Liakos & Kouki 2015: 53).

Σύμφωνα με την κριτική προσέγγιση που υιοθέτησαν με διαφορετικούς τρόπους τόσο η Αριστερά όσο και η Δεξιά, στη Μεταπολίτευση παρατηρήθηκε η καλλιέργεια μιας αγωνιστικής νοοτροπίας, ιδιαίτερα μεταξύ εκείνων που είχαν διωχθεί και περιθωριοποιηθεί μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο. Για την Αριστερά, η αναδυόμενη αντιεξουσιαστική κουλτούρα ήταν επικριτική απέναντι σε θεσμούς, όπως η Εκκλησία, που ήταν υποστηρικτές του μετεμφυλιακού status quo και της χούντας.³ Τέτοιου είδους κριτική επεκτείνεται ακόμα και σε πιο πρόσφατες πολιτικές αντιδράσεις, με το σύνθημα «Η χούντα δεν τελείωσε το 1973» να ακούγεται ακόμη και τον Ιούνιο του 2013,

3. Σύμφωνα με τον ιστορικό Αντώνη Λιάκο, η Εκκλησία είναι ο μόνος θεσμός που δεν τον άγγιξε η Μεταπολίτευση («Ο Δεσπότης και η πλύστρα», *Το Βήμα*, 20 Μαρτίου 2005).

όταν η κυβέρνηση έκλεισε τη δημόσια ραδιοτηλεόραση (ΕΡΤ). Από την οπτική της Δεξιάς, η αγωνιστική νοοτροπία καλλιέργησε μια αντικομοφορμιστική κουλτούρα ανυπακοής και καχυποψίας απέναντι σε οποιαδήποτε μορφή πολιτικής συναίνεσης, που κορυφώθηκε με τα γεγονότα του Δεκεμβρίου του 2008 και με τη θεώρηση της κρίσης ως μιας μορφής αποικιοκρατίας. Ας σημειωθεί ότι η Ελλάδα είχε ένα από τα πλέον επίμονα προβλήματα πολιτικής βίας στην Ευρώπη, το οποίο παρουσίαζε συνεχή επιδείνωση και εκδηλώνονταν με διάφορους τρόπους από τη δεκαετία του 1970 (Kassimeris 2001 και 2013). Θα μπορούσαμε, ωστόσο, να πούμε ότι η κριτική θεώρηση της μεταδικτατορικής περιόδου δεν στόχευε τόσο στις πολιτικές της όσο στη λεγόμενη «κουλτούρα» της, καλώντας μας να υιοθετήσουμε μια πολιτισμική προσέγγιση.

Αν και η οικονομική κρίση άρχισε νωρίτερα, ο Μάιος του 2010, οπότε υπογράφηκε η πρώτη συμφωνία διάσωσης μεταξύ ελληνικής κυβέρνησης, Ευρωπαϊκής Ένωσης και ΔΝΤ, θεωρείται η απαρχή της περιόδου πτώχευσης και απώλειας εθνικής κυριαρχίας, που οδήγησε στη μείωση κατά 25% του ελληνικού ΑΕΠ.⁴ Ο προσδιορισμός «οικονομική» (ή κρίση «χρέους») εγκαταλείφθηκε πολύ γρήγορα, γεγονός που καταδεικνύει ότι επρόκειτο για ένα φαινόμενο ευρύτερο από απλή οικονομική δυσχέρεια, το οποίο εγκαινίασε μια περίοδο μεταδημοκρατίας, με αποφάσεις ειλημμένες έξω από τη χώρα από τεχνοκράτες ή μη εκλεγμένους φορείς, στοιχείο υπονομευτικό των δημοκρατικών διαδικασιών. Η κρίση επίσης ενίσχυσε το αφήγημα του ελληνικού εξαιρετισμού, που παρουσίαζε την Ελλάδα ως «αμαρτωλή» χώρα, μη συγκρίσιμη με τα άλλα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης.⁵ Αυτό που διέκρινε την ελληνική κρίση δεν ήταν μόνο η

4. Τον Οκτώβριο του 2009 η νεοεκλεγμένη σοσιαλιστική κυβέρνηση παραδέχθηκε ότι η Ελλάδα είχε υψηλό, μη βιώσιμο έλλειμμα προϋπολογισμού και δημόσιο χρέος.

5. Ο Κλάους Ρέγκλινγκ [Klaus Regling], επικεφαλής του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας (ESM), σε ομιλία του στο Μόναχο στις 16 Φεβρουαρίου 2017, δήλωσε: «Η Ελλάδα είναι μια ειδική περίπτωση. Πουθενά η έκταση των προβλημάτων δεν ήταν τόσο μεγάλη όσο στην Ελλάδα, και η διοίκηση τόσο αδύναμη», <https://www.esm.europa.eu/speeches-and-presentations/next-steps-makeeuro-area-more-resilient>. Στις 3 Αυγούστου 2018 η *Washington Post* ανέφερε ότι «η Ελλάδα είναι μια από τις μεγαλύτερες οικονομικές απο-

ένταση αλλά και η διάρκεια της, η οποία οφείλεται σε λόγους πολιτικούς και οικονομικούς, που είχαν να κάνουν με την έλλειψη συναίνεσης ανάμεσα στους πολιτικούς, σε αντιδιαστολή με άλλες χώρες που βρισκόνταν σε κρίση (π.χ. Πορτογαλία, Κύπρος), καθώς και με την αδυναμία της Ελλάδας να υποτιμήσει το νόμισμά της και συνεπώς να μειώσει το χρέος της. Εξαιτίας των οικονομικών δυσκολιών της, η Ελλάδα εξασφάλισε το μεγαλύτερο πακέτο στήριξης που έχει χορηγηθεί ποτέ σε κράτος· ωστόσο, η κρίση οδήγησε σε νέους κοινωνικούς και ιδεολογικούς διχασμούς και άλλαξε ριζικά τον τρόπο ζωής πολλών Ελλήνων.⁶ Κάποιοι πιστεύουν ότι επανέφερε στην επιφάνεια το φάντασμα του Εμφυλίου Πολέμου, διχάζοντας για μια ακόμα φορά τους Έλληνες (με αναφορές σε *Γερμανοτσολιάδες* και *ταγματασφαλίτες*⁷), ενώ κατ' άλλους τους έκανε να υιοθετήσουν πιο κριτική στάση απέναντι στις ελίτ και τα πολιτικά κόμματα.

Η λέξη «κρίση» είναι πράγματι ένας αόριστος όρος με πλήθος πιθανών σημασιών: μπορεί να δηλώνει «επιλογή», «κριτική», αλλά

τυχίες που θα δείτε ποτέ σε χώρα όπου δεν έγινε πόλεμος ή επανάσταση [...] υπάρχουν μόνο τέσσερις χώρες που έχουν αναπτυχθεί λιγότερο —ή, ακριβέστερα, που συρρικνώθηκαν περισσότερο— από ό,τι η Ελλάδα τα προηγούμενα δέκα χρόνια: η Λιβύη, η Υεμένη, η Βενεζουέλα και η Ισημερινή Γουινέα» (Matt O'Brien, «Only four economies have shrunk more than Greece's in the past 40 years. Two of them have been hit by civil wars», https://www.washingtonpost.com/business/2018/08/03/only-four-economies-have-shrunk-more-than-greeces-last-years-two-them-have-been-hit-by-civil-wars/?noredirect=on&utm_term=.286d50556909).

6. Ο δημογραφικός αντίκτυπος της κρίσης είναι τεράστιος: ο πληθυσμός της Ελλάδας συρρικνώνεται και αναμένεται να μειωθεί ακόμα περισσότερο τα επόμενα χρόνια. Οι γεννήσεις μεταξύ 2009 και 2017 μειώθηκαν κατά 29.380, δηλαδή με ρυθμό παρόμοιο με της δεκαετίας του 1940. Βλ. <http://www.sev.org.gr/vivliothikitekmiriosi/evdomadiaio-deltio-gia-tin-elliniki-oikonomia/sos-o-plithysmos-tis-choras-meionetai-kai-gernaeci-6-dekemvriou-2018/>. Το κλείσιμο των περιπτέρων στην Αθήνα δείχνει επίσης την έκταση της κρίσης. Το 2011 υπήρχαν 931 περίπτερα και σε επτά χρόνια (2018) μειώθηκαν σε 600, ενώ ο Δήμος Αθηναίων αποφάσισε να αποσύρει 323 εγκαταλελειμμένα περίπτερα. Από την άλλη, ο αριθμός των ενεχυροδανειστηρίων αυξήθηκε κατά τη διάρκεια της κρίσης από 81 το 2010 σε 274 το 2012.

7. Όσοι Έλληνες εντάχθηκαν στα τάγματα ασφαλείας που σχηματίστηκαν από την κυβέρνηση-μαριονέτα του Ιωάννη Ράλλη προκειμένου να στηρίξουν τα γερμανικά στρατεύματα στη διάρκεια της Κατοχής.

και «απόφαση»). Η «κρίση» και η «κριτική» είναι συγγενείς λέξεις στα ελληνικά, όπως μας υπενθυμίζει ο Reinhart Koselleck (1988). Η λέξη «κρίση» μπορεί να αναφέρεται σε ένα γεγονός (π.χ. η κρίση του Σουέζ) ή σε μια κατάσταση, είτε μόνιμη είτε παροδική (π.χ. θεσμοί που βρίσκονται σε κρίση). Για πολλούς, δεν αποτελεί περιγραφικό προσδιορισμό αλλά ένα πλαίσιο το οποίο ευνοεί και νομιμοποιεί αφηγήματα και ερμηνείες. Είμαστε διαρκώς σε κατάσταση κρίσης; Οι κρίσεις έχουν αντικαταστήσει, στον κοινωνικοπολιτικό διάλογο, τα ιστορικά ζητήματα του παρελθόντος (π.χ. το Ανατολικό Ζήτημα); Πώς γίνεται η διάγνωση μιας κρίσης και από ποιον; Ποιος ισχυρίζεται και τι σχετικά με την κρίση; Με τι συγκρίνεται η κρίση; Μπορεί η κρίση να λειτουργήσει ως επεξηγηματικός τρόπος ή είναι μόνο μια τάξη πραγμάτων; Καλλιεργεί η κρίση την τάση για αναδρομή στο παρελθόν, ένα είδος νοσταλγίας για τις παλιές καλές μέρες, την επιθυμία για μεταρρυθμίσεις στο μέλλον ή την πολιτική του ενδεχόμενου; Είναι η κρίση απλώς ένα αφηγηματικό τέχνασμα (Roitman 2013), μια «επαναλαμβανόμενη, περιοδική ιδέα» ή μια «έννοια του μέλλοντος» (Koselleck 2006); Είναι εγγενείς οι κρίσεις στην καπιταλιστική διαδικασία (Harvey 2010 και Χάρβει 2011); Μπορούμε να περιγράψουμε μέλλον χωρίς κρίση; Αυτά είναι μερικά γενικά ερωτήματα που αφορούν διαφορετικά είδη κρίσης, συμπεριλαμβανομένης και της πρόσφατης ελληνικής.

Μπορεί η φράση «έθνος σε κρίση» να έχει χρησιμοποιηθεί για να περιγράψει την Ελλάδα της δεκαετίας του 1940 (Iatrides 1981), υπενθυμίζοντας έτσι ότι η χώρα είχε ήδη βιώσει κρίσεις στην ιστορία της, ωστόσο το μεγάλο ζήτημα στην πρόσφατη κρίση ήταν αν θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί μόνο ως οικονομικό φαινόμενο και, ως εκ τούτου, ως μέρος της παγκόσμιας οικονομικής κατάρρευσης του 2008, ή αν ήταν κυρίως ένα εγχώριο φαινόμενο με ανιχνεύσιμες ιστορικές και πολιτισμικές ρίζες.⁸ Παρόλο που στη διάρκεια της

8. Ο Παναγιώτης Ιωακείμης υποστήριξε ότι η κρίση «απαρήχθη στην Ελλάδα» (*made in Greece*) και ήταν πρωτίστως πολιτισμική (2011: 21), ενώ οι Μητσόπουλος και Πελαγίδης έχουν την άποψη «ότι οι αιτίες αυτής της κρίσης είναι βαθιά ριζωμένες στον τρόπο με τον οποίο διοικούνταν η χώρα τα τελευταία τριάντα χρόνια» (Mitsopoulos & Pelagidis 2012: 21). Βλ. επίσης Marangudakis (2019: xiv) και Danopoulos (2014).

κρίσης το ενδιαφέρον εστιάστηκε κυρίως στην οικονομία, εκείνοι που υποστήριξαν ότι η κρίση ήταν πρωτίστως κοινωνική και πολιτισμική, και προσπάθησαν να ανιχνεύσουν τις αιτίες στο παρελθόν, την είδαν μέσα από μια περισσότερο κοινωνικοπολιτισμική οπτική. Σε αντίθεση με τη δομική και παγκοσμιοποιημένη ερμηνεία της ελληνικής κρίσης, η πολιτισμιολογική (culturalist) προσέγγιση, σύμφωνα με αριστερούς αναλυτές, προσδίδει ηθική διάσταση στη λιτότητα, θεωρώντας την κατεξοχήν πρόγραμμα αναμόρφωσης ή πειθαρχίας και εστιάζοντας στην κουλτούρα ως βαθύτερο αίτιο του προβλήματος (Mylonas 2014). Η πολιτισμικοποίηση της πολιτικής ερμηνεύει τις πολιτικές εξελίξεις σύμφωνα με το αφήγημα που ανιχνεύει τις ρίζες της κρίσης σε εγγενή «πολιτισμικά ελαττώματα» και υποβαθμίζει τα δομικά προβλήματα της ευρωζώνης. Ως εκ τούτου, η δομική/παγκοσμιοποιημένη προσέγγιση ήρθε αντιμέτωπη με την πολιτισμιολογική θεώρηση, και αυτός ίσως είναι ένας από τους λόγους που η ελληνική κρίση προκάλεσε διεθνώς πρωτοφανές ενδιαφέρον (Tziouvas 2017). Υπάρχει, επίσης, η ηθική και θρησκευτική προσέγγιση, που αντιμετωπίζει την κρίση ως δοκιμασία ή και ως θεόσταλη «παραδειγματική» τιμωρία, συνοδευόμενη από την αντίληψη ότι η λιτότητα αποτελούσε ευκαιρία σωτηρίας.⁹

Όπως η πτώση της χούντας ενθάρρυνε την επανεξέταση της μετεμφυλιακής περιόδου, έτσι και η πρόσφατη οικονομική κρίση οδήγησε στην ανασκόπηση της Μεταπολίτευσης, προωθώντας τον αναστοχασμό και ευνοώντας τη διερεύνηση των πολιτικών και πολιτισμικών τάσεων στην Ελλάδα από το 1974. Μετά την καταστροφική δεκαετία του 1940, η μεταπολεμική προσπάθεια της χώρας επικεντρώθηκε αρχικά στην αντιμετώπιση της φτώχειας και στην ανασυγκρότηση της οικονομίας, οδηγώντας βαθμιαία στη διεύρυνση της μεσαίας τάξης, στην αυξημένη κοινωνική κινητικότητα και σε

9. Σύμφωνα με ορισμένους θρησκευτικούς φονταμενταλιστές, η κρίση έχει να κάνει με την υιοθέτηση ενός κοσμικού τρόπου ζωής που χαρακτηρίζεται από ατομικισμό και υλισμό. Αυτή η ανάγνωση της κρίσης, ως ένα είδος θεοδικίας, που απαιτεί τη μετάβαση από τη δυτικού τύπου κατανάλωση και διαφθορά στην ασκητικότητα και την εγκρατέρευση, μετατοπίζει την έμφαση από τις εξωτερικές οικονομικές συνθήκες στον μετασχηματισμό του εαυτού και την αποκατάσταση των ορθόδοξων αξιών (Kessareas 2018).

ταχεία βελτίωση του βιοτικού επιπέδου κατά τη δεκαετία του 1960 και στις αρχές αυτής του 1970. Αυτές οι εξελίξεις μετατόπισαν το ενδιαφέρον από την οικονομία στην κουλτούρα και κατεύθυναν τους μεταπολιτευτικούς προβληματισμούς σε ζητήματα ταυτότητας και μνήμης, στην προσπάθεια συμβιβασμού με την ετερότητα και τη διαφορετικότητα. Χωρίς να υιοθετεί μια ντετερμινιστική πολιτισμολογική προσέγγιση, η παρούσα μελέτη επανεξετάζει μια σειρά πολιτισμικών τάσεων, έτσι ώστε να αποτυπωθεί μια πιο σύνθετη εικόνα για την περίοδο από την πτώση της χούντας έως την κρίση. Αλλά προηγουμένως είναι χρήσιμο να μελετήσουμε τα αναλυτικά παραδείγματα της Μεταπολίτευσης και να δούμε πώς μπορούμε να πάμε πέρα από αυτά.

Πέρα από τα σχήματα εξάρτησης και εκσυγχρονισμού

«Εξάρτηση», «(υπο)ανάπτυξη» και «εκσυγχρονισμός» ήταν οι έννοιες-κλειδιά της Μεταπολίτευσης: η εξάρτηση, από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980, και ο εκσυγχρονισμός (modernization) (ένας όρος βεβαρυμένος με συνδηλώσεις αλλά όχι επαρκώς προσδιορισμένος), από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και μετά, στάθηκαν οι δύο κυρίαρχες θεωρίες ερμηνείας της θέσης της Ελλάδας στον κόσμο. Η πρώτη περιλαμβάνει αφενός τη δυναμική του Ψυχρού Πολέμου και τις πολιτικές διαιρέσεις του, τοποθετώντας ονομαστικά την Ελλάδα στη Δύση, και αφετέρου το νεομαρξιστικό «αφήγημα εξάρτησης», που τοποθετεί την Ελλάδα στις τριτοκοσμικές χώρες ή στην καπιταλιστική περιφέρεια (σύμφωνα με τις θεωρίες των Αμερικανών οικονομολόγων Paul A. Baran και Paul Sweezy και το βιβλίο τους *Monopoly Capital*, 1966). Η προσέγγιση αυτή βασίστηκε κυρίως σε πολιτικές αντιθέσεις και οικονομικές θεωρήσεις, χωρίς να εξηγεί ούτε γιατί η Ελλάδα ήταν επιρρεπής σε περισσότερες οικονομικές κρίσεις απ' ό,τι άλλοι εταίροι της στον Οργανισμό Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ) ή στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ούτε γιατί ανέπτυξε νωρίς ένα αξιοπρεπές κοινοβουλευτικό σύστημα, έγινε πλήρες μέλος οργανισμών της Δύσης (ΟΟΣΑ, NATO, ΕΕ) και ήταν ανάμεσα στις σαράντα πρώτες χώρες ως προς το κατά κεφαλήν εισόδημα.

Σε πρώιμες τοποθετήσεις τους στον διάλογο περί εκσυγχρονισμού, μαρξιστές κοινωνιολόγοι είχαν υιοθετήσει τη θεωρία της εξάρτησης και είχαν επικεντρωθεί στον ρόλο του κράτους. Σ' ένα άρθρο του για την παράδοση και τον εκσυγχρονισμό, ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς επισημαίνει ότι («η “διαφορά” των περιφερειακών από τις κεντρικές κοινωνίες βιώνεται συνήθως σαν “έλλειψη”, “διαστρέβλωση” ή “αδυναμία”») (1983: 40). Προσθέτει επίσης ότι λόγω της υποτονικότητας της κοινωνίας των πολιτών στις περιφερειακές κοινωνίες αναπτύσσονται εντελώς διαφορετικές «αρθρώσεις ανάμεσα στο Κράτος και στην κοινωνία που διαφέρουν ριζικά από τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές». Κατά την άποψή του, το ελληνικό κράτος δεν λειτουργεί σύμφωνα με τα βεμπεριανά κριτήρια ορθολογικής γραφειοκρατίας και τούτο συνιστά την ιδιαιτερότητα της Ελλάδας σε σχέση με τη «Δύση». Η προσέγγισή του επηρεάστηκε από τη νεομαρξιστική θεωρία της εξάρτησης, όπως φαίνεται και από τον τίτλο της μελέτης του *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)* και από το ακόλουθο απόσπασμα από την εισαγωγή της μελέτης αυτής: «Ο εξαρτημένος αυτός χαρακτήρας της ελληνικής κοινωνίας από τις δυνάμεις του καπιταλιστικού κέντρου καθορίζει, εδώ και ενάμιση αιώνα, τη διαδικασία της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής της ανάπτυξης» (1977: 15).

Ένας άλλος εξέχων κοινωνιολόγος, ο Νίκος Μουζέλης, χρησιμοποίησε τις έννοιες της «πελατειακότητας», της «πατρωνείας» και της «υπανάπτυξης» για να δείξει ότι η Ελλάδα «αποκλίνει» από το παράδειγμα των δυτικών καπιταλιστικών κοινωνιών. Γι' αυτόν, το κράτος είναι ένα «άμορφο τέρας», απρόθυμο και ανίκανο να αντιδράσει απέναντι σε ένα ταχέως μεταβαλλόμενο διεθνές περιβάλλον, ενώ η άκαμπτη, υπερβολικά πολιτικοποιημένη στάση του και οι μονομερείς προσανατολισμοί του «το έχουν αναγκάσει να δρα με τρόπο που να εδραιώνει το status της Ελλάδας ως ημι-περιφερειακής/περιφερειακής χώρας μέσα στην παγκόσμια οικονομία και στην Ευρωπαϊκή Ένωση» (Mouzelis 1996: 222). Επισκοπώντας διαφορετικές θεωρίες εκσυγχρονισμού και τη συνάφειά τους με την Ελλάδα, ο Μουζέλης τις θεωρεί απαράδεκτα ευρωκεντρικές, εξακολουθεί όμως να κάνει λόγο για κάποια μορφή «μίμησης ή φτασίματος» (catching up) ως προς τον εκδημοκρατισμό.

Ο τρόπος για να διατηρήσει η Ελλάδα την εθνική της ταυτότητα μέσα στην Ευρώπη δεν είναι ούτε γυρίζοντας την πλάτη στις αξίες του δυτικού Διαφωτισμού, ούτε προσπαθώντας δουλολογικά να μιμηθεί τον εμπορευματοποιημένο συγκρητισμό της παγκόσμιας μεταμοντέρνας κουλτούρας. Αντιθέτως, ο τρόπος να διατηρήσει την ταυτότητά της μέσα στην Ευρώπη είναι να επιδιώξει ένα είδος ενσωμάτωσης, όπου «το φτάσιμο της Δύσης» αναφέρεται λιγότερο στον άκριτο καταναλωτισμό και περισσότερο στον βαθύ εκδημοκρατισμό – δηλαδή στη διάχυση δικαιωμάτων σε ολόκληρη την κοινωνική πυραμίδα. (Mouzelis 1996: 226)

Παρόλο που ο Μουζέλης δεν βλέπει την ανάπτυξη της Ελλάδας ως «μίμηση ή φτάσιμο της Δύσης» (Mouzelis 1978: 153), προβάλλει τον δυτικό Διαφωτισμό, ως αντίβαρο προς τον αντιευρωπαϊσμό και τον φανατικό σκοταδισμό της Ορθόδοξης Εκκλησίας, θεωρώντας τα επιτεύγματά του ως «βασιικές προϋποθέσεις για τη διατήρηση και την αναζωογόνηση της ελληνικής πολιτισμικής κληρονομιάς και της εθνικής ταυτότητας» (Mouzelis 1996: 227).

Οι προσεγγίσεις του Τσουκαλά και του Μουζέλη στο ζήτημα του εκσυγχρονισμού, όπως προαναφέρθηκε, είναι επηρεασμένες από τη νεομαρξιστική θεωρία εξάρτησης της (ημι)περιφέρειας από το καπιταλιστικό κέντρο (Βούλαρης 2019). Από μια άλλη μαρξιστική οπτική της δεκαετίας του 1970, ο Κωστής Μοσκώφ μίλησε για την εξάρτηση του ελληνικού κράτους από τη Δύση και ιδιαίτερα για την ανεπαρκή οικειοποίηση της φιλελεύθερης ιδεολογίας από την ελληνική αστική τάξη. Παρόλο που η «λαϊκή ορθόδοξη παράδοση» βρισκόταν σε παρακμή τις πρώτες δεκαετίες του νέου ελληνικού κράτους (1830-1909), ο Μοσκώφ τόνισε τη δυνατότητα αποδέσμευσης των Ελλήνων από την καπιταλιστική Δύση και τη σύναψη συμμαχίας με τον κομμουνισμό, υπό την προϋπόθεση ότι ο κομμουνισμός θα εγκατέλειπε τον οικονομικό του θετικισμό. Συνδυάζοντας Ορθοδοξία και μαρξισμό, ο Μοσκώφ προσπάθησε να χαράξει ένα διαφορετικό μονοπάτι για την αποδέσμευση από την κυριαρχία της Δύσης και τη διασφάλιση της αυτονομίας του ελληνικού κράτους (Μοσκώβ 1972/1974 και 1980).

Μεταγενέστερες προσεγγίσεις εξίσωσαν τον εκσυγχρονισμό και τον εξευρωπαϊσμό, εστιάζοντας στη θεσμική, νομική και κοινωνική

μεταρρύθμιση, σύμφωνα με τις κατευθυντήριες γραμμές της ΕΕ. Δεν εστιάζονταν τόσο στην οικονομική εξάρτηση της Ελλάδας, όσο στο «φτάσιμο» της Ευρώπης. Ο εκσυγχρονισμός, σε συνδυασμό με τον εξευρωπαϊσμό και τον ορθολογισμό, έγινε το διακριτικό της εποχής του Κώστα Σημίτη (1996-2004) και το έμβλημα των οπαδών του (Economides 2017). Ως διαδικασία-μονόδρομος, περιελάμβανε την εξίσωση Δύσης και νεοτερικότητας και τις προσπάθειες ενός κράτους με ανεπαρκές θεσμικό υπόβαθρο να πλησιάσει το δυτικό πρότυπο. Ο εκσυγχρονισμός, όντας εξελικτικός, τελεολογικός και αναφερόμενος σε σειρά διαδικασιών, όπως η εκβιομηχάνιση, η εκκοσμίκευση και ο εκδημοκρατισμός, συνιστούσε μια πρόσκληση προς τους Έλληνες να εσωτερικεύσουν την ανάγκη να συγκλίνουν με τη Δύση, καλώντας τους να αναμετρηθούν με τα ευρωπαϊκά πρότυπα ή να τα φτάσουν, αποβάλλοντας με τη σειρά τους κάθε ίχνος καθυστέρησης ή υπανάπτυξης. Η αξιολόγηση της θέσης της Ελλάδας συγκριτικά με «προηγμένες», «εκσυγχρονισμένες» δυτικές χώρες, καθώς και το σημείο στο οποίο θα έπρεπε να βρίσκεται και το πώς θα έφτανε εκεί ήταν ζητήματα κρίσιμα και πειστικά για τους περισσότερους διανοούμενους της Μεταπολίτευσης.

Η τοποθέτηση της Ελλάδας στην καπιταλιστική περιφέρεια ή η κριτική για την αποδοτικότητά της σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα συνοδεύτηκαν από συζητήσεις για τον πολιτισμικό διϋσμό. Η Ελλάδα αντιμετωπίστηκε σαν να ήταν συνεχώς εγκλωβισμένη ανάμεσα στην παράδοση και τη νεοτερικότητα, την Ανατολή και τη Δύση, την Ορθοδοξία και τον Διαφωτισμό, το Βυζάντιο/τη Ρωμιοσύνη και την Αρχαιότητα/τον Ελληνισμό, τη μεταρρυθμιστική και την παρωχημένη κουλτούρα. Ένα από τα πιο δημοφιλή βιβλία της Μεταπολίτευσης είναι αυτό του Νίκου Δήμου *Η δυστυχία του να είσαι Έλληνας* (1975), το οποίο πρωτοεκδόθηκε λίγο μετά την πτώση της χούντας, επανεκδόθηκε πολλές φορές (τριάντα εννέα μέχρι τώρα) και έχει μεταφραστεί σε πολλές γλώσσες. Ένα απόσπασμα από το επίμετρο που προστέθηκε το 2013 καταδεικνύει την ανθεκτικότητα της διϋστικής αντίληψης για τον διχασμό των Ελλήνων ανάμεσα σε αντίθετες δυνάμεις: «Διχάζεται [ο Έλληνας] ανάμεσα στο ένδοξο παρελθόν του και το φτωχό παρόν του, ανάμεσα στην ανατολίτικη νοοτροπία του και την ευρωπαϊκή φιλοδοξία του. Τον διαιρούν δυνάμεις της παράδοσης (όπως η Ορθοδοξία) κόντρα στη Νεωτερικό-

τητα. Το πεπρωμένο του είναι δύσκολο» (2020: 99). Η τυραννία του δυϊσμού φαίνεται να παγιδεύει τους Έλληνες σε δύο ασύμβατες ταυτότητες: ως δυτικοτρόπα, υπεύθυνα και πειθαρχημένα άτομα (μια εικόνα που προβλήθηκε στη διάρκεια της πρώτης καραντίνας για τον Covid-19) και ως μέλη μιας κοινότητας παραδοσιακής, που νοιάζεται για τα μέλη της και διέπεται από στενούς πολιτισμικούς δεσμούς και οικογενειακές αξίες.

Ο εκσυγχρονισμός στην πολιτική και την οικονομία και ο δυϊσμός στην κουλτούρα αναδύθηκαν ως κυρίαρχα αναλυτικά παραδείγματα της μεταδικτατορικής Ελλάδας. Ενώ στον τομέα της κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής ή της θεσμικής μεταρρύθμισης ο εκσυγχρονισμός καθοδηγήθηκε από την ατζέντα του εξευρωπαϊσμού, οι συζητήσεις σχετικά με τον πολιτισμικό προσανατολισμό και την ταυτότητα της χώρας ήταν αμφίθυμες και χωρίς κατάληξη. Η βασική πρόκληση που αντιμετώπισε η Ελλάδα κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης ήταν να αποδείξει πως η χώρα μπορούσε να τα καταφέρει στον τομέα του εκσυγχρονισμού, που με τη σειρά του θα ανέτρεπε την ισορροπία στη σφαίρα των δυαδικών αντιθέσεων, ξεπερνώντας τον διχασμό ή τις διαφωνίες και πετυχαίνοντας ένα είδος σύνθεσης ή συναίνεσης. Μετά την κρίση τούτο εξακολουθεί να φαίνεται ακόμη επιθυμητό για ορισμένους, ενώ για άλλους αποτελεί σημείο ανοιχτής αντιπαράθεσης.

Βασιζόμενος στη σύγκριση με τον «ανεπτυγμένο» κόσμο και την εξιδανικευμένη εικόνα της «Δύσης» (που συχνά εκλαμβάνεται ως αδιαφοροποίητη οντότητα), ο εκσυγχρονισμός επισημαίνει μια σειρά αποκλίσεων ή ελλείψεων στην ελληνική κοινωνία, π.χ. της «καχεξίας του αστικού στοιχείου» (Κονδύλης 2011 [1991]), της κοινωνίας των πολιτών (Mouzelis 1978 και 1996) και της «άπρακτης εξατομίκευσης» (Ράμφος 2000), ενώ το αφήγημα του εκσυγχρονισμού έδωσε έμφαση στα προγράμματα που δεν υλοποιήθηκαν ή στις ματαιωμένες μεταρρυθμίσεις (π.χ. στην εκπαίδευση (Δημαράς 1973 & 1974). Ιστορικοί των ιδεών διερωτήθηκαν: «Γιατί ο Διαφωτισμός δεν οδήγησε στην ανάπτυξη της φιλελεύθερης πολιτικής κουλτούρας στην Ελλάδα;» (Κιτρομηλίδης 1996 και Kitromilides 2013), ενώ οικονομικοί ιστορικοί εξέφρασαν την απορία: «Γιατί δεν υπήρξε βαριά βιομηχανία στην Ελλάδα;» ή σημείωσαν την απουσία μεγάλης ελληνικής εργατικής τάξης ανάλογης με τις δυτικοευρωπαϊκές

χώρες.¹⁰ Η χώρα κρίθηκε σύμφωνα με το δυτικό μοντέλο και βρέθηκε να υπολείπεται ή απλώς να παρουσιάζει απόκλιση, όπως υποδηλώνει το ακόλουθο απόσπασμα από ένα σχετικά πρόσφατο άρθρο της ανθρωπολόγου Ρενέ Χίρσον [Renée Hirschon]: «Ο,τι αποκαλώ “προνεοτερική” προσέγγιση (ή μη-δυτική) σε ζητήματα διαχείρισης χρόνου διαιωνίζεται στην Ελλάδα, γιατί η χώρα δεν ακολούθησε την πορεία της εκβιομηχάνισης των ανεπτυγμένων χωρών της ΕΕ» (Hirschon 2014: 156). Υιοθετώντας ένα συγκριτικό ή δυαδικό μοντέλο, η θεωρία του εκσυγχρονισμού αντιμετώπιζε την Ελλάδα ως μια υπόθεση ανεπάρκειας ή αργοπορίας.¹¹

Συγκρινόμενοι με τους άλλους Ευρωπαίους οι Έλληνες θεωρήθηκαν καθυστερημένοι και σε σχέση με τους προγόνους τους υποδεέστεροι και ανεπαρκείς. Στο βιβλίο του *Belated Modernity and Aesthetic Culture*, ο Γρηγόρης Τζουσιάνης [Gregory Jusdanis] διατύπωσε την άποψη ότι ο εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα είχε κριθεί “ατελής” με την υπόθεση ότι στις μη δυτικές κοινωνίες ο καθυστερημένος εκσυγχρονισμός «παραμένει «ατελής» όχι επειδή αποκλίνει από τον υποτιθέμενο σωστό δρόμο αλλά επειδή δεν μπορεί να καταλήξει σε μια πιστή αναπαραγωγή των δυτικών προτύπων» (Jusdanis 1991: xiii). Οι περιφερειακές κοινωνίες εσωτερικεύουν

10. Ο Τόμας Γκάλλαντ [Thomas Gallant], στον πρόλογο (που παραλείφθηκε στη δεύτερη έκδοση, του 2016) της πρώτης έκδοσης του βιβλίου του *Modern Greece* (Gallant 2001: xiii), εκφράζει τον σκεπτικισμό του για τον όρο, αλλά εξακολουθεί να τον χρησιμοποιεί: «Γνωρίζω ότι ο εκσυγχρονισμός είναι ένας φορτισμένος όρος και ότι στην πιο αναπτυγμένη της μορφή η θεωρία του εκσυγχρονισμού δέχθηκε σοβαρή κριτική, μεγάλο μέρος της οποίας αποδέχομαι. Ωστόσο, πιστεύω ότι η θεωρία του εκσυγχρονισμού μπορεί ακόμη να μας παρέχει ένα χρήσιμο ερευνητικό εργαλείο για κατηγοριοποίηση ή ένα μέτρο με το οποίο μπορούμε να μετρήσουμε τις εξελίξεις σε οποιαδήποτε συγκεκριμένη κουλτούρα. Με άλλα λόγια, αν αποδεχθούμε, για λόγους επιχειρηματολογίας, ότι ορισμένα στοιχεία του ανεπτυγμένου δυτικού κόσμου μπορούν να χαρακτηριστούν (νεοτερικά), τότε είναι δυνατόν να χρησιμοποιήσουμε για λόγους επιχειρηματολογίας τον όρο «εκσυγχρονισμός» ως συντομογραφία για τη σύγκριση αυτών των καθορισμένων χαρακτηριστικών που βρίσκονται στον ανεπτυγμένο κόσμο και αλλού. Χρησιμοποιώ τον όρο υπό αυτήν την περιορισμένη έννοια».

11. Οι έννοιες «αποτυχία», «έλλειψη» και «ανεπάρκεια» συναντώνται και στην «ανδική» ιστορία (Chakrabarty 2000: 34). Σχετικά με τον εκσυγχρονισμό στα Βαλκάνια βλ. τον Daskalov (1997).